

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת חקת, תשע"ב
מספר 973מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

על הנחש בשמים ובארץ ומה שביניהם שמר (דן שמיאור) אריאלי

בפרשת "נחש הנחשת" קושי תיאולוגי מוכר, המנוסח בדברי חז"ל¹ ומובא בפירוש רש"י על אתר (במ' כא:ח): "וכי נחש ממית או נחש מחיה?" כלומר וכי יש כוח אוטונומי ב"נחש המסוגנן" לרפא נשוכים? על זה יפה דרשו ואמרו שלא הנחש ממית או מחיה אלא כוח האמונה במצווה, ה', לרפא את החולה,² כלומר אין מדובר במאגיה אלא ברצון ה' לרפא באמצעותו.

ברם, מדוע הא-ל מבכר לרפא את ישראל ב"נחש מפוסל" דווקא, מוטיב שלכאורה מנוגד בתכלית לתפיסת האלוקות המקראית המופשטת, ועלול לעורר קושי אמוני? כדי להשיב על הקושי נדמה שיש להקדים בשאלה נוספת העולה מכאן, והיא מהות הקשר בין החטא – הוצאת דיבה על ה' ומשה, ובין העונש – הריגה באמצעות "נחשים שרפים". שתי שאלות אלה נבקש לבסוף לקשרן לעניין אחד.

הזיקה לכאורה בין החטא לעונש תלויה תחילה במהות טענתם. כלומר, העם שהוציא דיבה על דרכי ההנהגה האלוקית במדבר נענש בהסרתה ובהפקרתו להנהגה השרירותית של הטבע, שמתאפיינת במדבר בסכנת "נֶחָשׁ שָׁרֵף וְעֶקֶב וְצִמְאֹן" (דב' ח:טו). גם הבחירה הספציפית בנחש ולא בעקרב, למשל, נראה שהיא תלויה במהותו הסימבולית המקראית של דמות הנחש עוד מבראשית כבעל לשון ומוציא דיבה, כמאמר חז"ל³ המובא ברש"י על אתר (במ' כא:ו): "יבא נחש שלקה על הוצאת דיבה ופרע ממוציאי דיבה".

העם חוזר בתשובה ומתוודה במילים: "חָטְאנוּ כִּי-דִבַּרְנוּ בְּה' וְכָךְ" (שם ז), ובתמורה זוכה למרפא בצורת נחש.

מכאן ננסה לעמוד על התמיהה הנוגעת לעצם הסגנון הרפואי הזר לכאורה לשיטת המחשבה המונותיאיסטית. במחקר יש שביקשו להעמיד במרכז את האמונה בכוחו הרפואי הסגולי והוויטאלי (כוח פירון) של דמות הנחש, ואכן אמונות כאלו רווחו במזרח הקדום, בפרט בכנען.⁴ אולם תשובה זו מעמיקה את הקושי: וכי בדה-מיתולוגיזציה אנו עוסקים? האם נדמה שכל נשוך באותם ימים כאשר יביט בנחש על המוט יבין שה' המרפא, ובוודאי יבין שה' נתן בו כוח לרפא?⁵

* שמר אריאלי הוא דוקטורנט במחלקה לפילוסופיה יהודית.

1 ראש השנה כט.

2 שם.

3 תנחומא חקת יט.

4 למשל: S. Koh, *An Archaeological Investigation of the Snake cult in the Southern Levant: The Chalcolithic Period through the Iron Age*, Chicago 1994, esp. pp. 133-

138; ח' רביב, *במדבר (עולם התנ"ך)*, תל אביב 1997, עמ' 128 (הערה ותמונה); ר' גבעון, שם עמ' 129.

5 S. Koh, שם עמ' 132. הוא מציין גם שבישראל שימש הנחש כלי של ה' אך בהחלט לא היה מזוהה כדמותו.

וגם אם כן, הרי אמונת הגויים בתקופתו נחשבה אמת, ובצורתם ומהותם של נחשים טמונים היו כוחות סגוליים כאלה! איזה חינוך לאמונה יצא מכאן, וראו מה היה גורלו של "נחש" זה עד תקופת חזקיה (מל"ב יח:ד)!

לכן, לאור האמור נבקש להציע פתרון אחר הקשור כדעת חז"ל באופיו הסימבולי הלא-מיתי של הנחש. כאמור, הנחש, כנראה משום תנועתו הפתלתלה ולשונו הגמישה והארסית, מסמל במקרא את עקמימותו של בעל הלשון, ההופך מישור לעקוב באמצעות כוח שפתיו. אולם במקום אחר במקרא מצאנו את דמותו כאחד ממשמשיו הקרובים של ה' דווקא, הלוא הוא השרף העומד בהיכלו בחזון ההקדשה של ישעיהו (פרק ו). כזכור, מעמד משותף זה של ישעיהו עם קהל השרפים הפותחים פיהם בקדושה ובטהרה גרם לו כניעה והכרה כי "טָמֵא שְׁפָתַיִם" הוא, "וּבִתְוֹךְ עַם-טָמֵא שְׁפָתַיִם" הוא יושב (שם ה), בייחוד כשהוא רואה את "הַמְלִיךְ ה' צְבָאוֹת" (שם). בתגובה לדבריו, לקח אחד השרפים בהיכל "רְצָפָה" (גחלת) במלקחיים מעל למזבח ונגע באמצעותה בשפתי הנביא לשם הכשרתו לנביא המדבר דברי ה'.

ברם, על אף השבח הראוי לנביא בהכרת חדלונו ומכאן טהרתו והכשרתו, יש שהבינו גם את גנותו של הנביא כמוציא דיבה על ישראל ובעל לשון הרע באמרו: "וּבִתְוֹךְ עַם-טָמֵא שְׁפָתַיִם אֲנִכִי יוֹשֵׁב" (שם). לפי פירוש זה, דברי השרף לנביא לאחר המגע בשפתיו: "הֲנֵה נִגַע זֶה עַל-שְׁפָתַיִךְ וְסָר עֲוֹנְךָ וְחָטְאתְךָ תִכָּפֵר" (שם ז), מעידים במפורש על העוון והחטא בלשונו של הנביא הזקוק לכפרת מגע השרף בגחלת הלוהטת.⁶ הקונספציה היא אפוא שישעיהו כמו משה⁷ מזהרים על לימוד סגוריה על ישראל ולא להפך.

קו פרשני זה יש לחזק באמצעות בחירת ה"שרפים המכונפים" בהוראת החזון, שכן לשיטתנו ה"שרפים" שם נרדף הוא לנחשים,⁸ ותפקידם אף לרמוז על טיב החטא של הנביא באמירת לשון הרע. אלא שבנבואה זו מופעם השמימי הפוך מתולדתם הגשמית. כלומר, אמנם כוחו של הנחש "בפיו", אולם שלא כבהתגלמותו השלילית בארץ – בשורשו כולו אומר "קְדוֹשׁ" (שם ג). יוצא אפוא לדעתנו שהופעת "נחש הנחשת" במדבר ככוח מרפא נעוצה תחילה במערכת הסמלים הייחודית למקרא התופסת את דמותו הסימבולית של הנחש בזיקה ללשונו, ומטרתה ללמד את מוציאי הדיבה בימי משה את "תשובת המשקל", והיא תיקון הלשון והטבתה במילי דקדושה. מכאן סיבת המבט הפדגוגי ב"נחש על המוט", שאמנם ריפא את הנשוכים וכיפר עליהם כמו השרף אצל ישעיהו (ומכאן שורש הטעות עם חלוף הדורות עד חזקיה), כאילו אמר 'הביטו גבוה והבינו את כוח הדיבור שבו טמונה גם האפשרות להדמות לפמליה של מעלה'.

⁶ ראו: ילקוט שמעוני, רמז טו; אבן-עזרא על אתר: "וְסָר עֲוֹנְךָ" – הוא עוון הדיבור, שהיה מדבר היתולים כדרך אנשי דורו; רש"י על אתר: "וַיִּנְגַע עַל-פִּי... וְסָר עֲוֹנְךָ" – לכפר עוונך שחירפת את ישראל'.

⁷ רש"י (שם ד:ג): "וַיְהִי לְנַחֲשׁ – רמז לו שסיפר לשון הרע על ישראל באמרו 'לא-נֶאֱמִינוּ לִי' (שם א) ותפש אומנותו של נחש".

⁸ י' הופמן, ישעיה (עולם התנ"ך), תל אביב 1999, עמ' 46; ע' חכם, ישעיה (דעת מקרא), ירושלים 1984, עמ' 10 הערה *4; F. Hartenstein, "Cherubim and Seraphim", in F.V. Reiterer, T. Nicklas, K. Schopflin (eds.), *Deuterocanonical and Cognate Literature Yearbook*, Berlin 2007, p. 164.